

УДК 330.111.66:631.1.017.3

В.П. РЯБОКОНЬ, доктор економічних наук,
професор, член-кореспондент НААН,
головний науковий співробітник
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»

Проблеми формування соціально-економічних умов розвитку українського села

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку українського села виникає ряд проблем як на макро-, так і на мікрорівнях, які потребують розв'язання, а також завершення відходу від витратної до ресурсозберігаючої економіки. При цьому слід враховувати, що складові виробництва – праця, земля та виробничий потенціал – перебувають у виснажливому стані. Це наслідок того, що економічна політика держави щодо аграрного сектору не мала достатнього обґрунтування, системності у розв'язанні назрілих проблем, а тому її вплив на розвиток аграрного виробництва виявився недостатнім. Крім ряду об'єктивних причин, прорахунки як у стратегії, так і в тактиці здійснення реформ, неузгодженість практичних дій з теорією розбудови аграрного сектору в умовах переходу до ринку призвели до кризових явищ, які фактично охопили всю аграрну сферу.

Назріла необхідність поглибленого аналізу процесів, які відбуваються в аграрній сфері, метою якого є обґрунтування засад розвитку сільськогосподарського виробництва, комплексна розробка заходів та їх реалізації щодо подолання кризової ситуації, відновлення виробничого потенціалу й нарощування агропромислової продукції, органі-

заційної та структурної перебудови аграрної сфери в напрямі освоєння ринкової системи господарювання, розв'язання назрілих проблем соціального розвитку села.

Створення повноцінного соціально-життєвого середовища в сільській поселенській мережі займає особливе місце в державній аграрній політиці. Водночас із ряду об'єктивних і суб'єктивних причин на селі відбувся глибокий соціальний занепад, який пояснюється, передусім, прорахунками в проведенні державної аграрної політики, відсутністю необхідних джерел фінансування, а також належного контролю за виконанням законодавчих та нормативних актів з питань соціального розвитку села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам формування соціально-економічних умов розвитку сільської поселенської мережі приділено значну увагу в працях вітчизняних учених, зокрема О.Г. Булавки [1], Ф.А. Важинського [2], К.В. Васильківської [3], І.Ф. Гнибіденка [4], В.С. Дієсперова [5], М.М. Ігнатенка [6], М.Ф. Кропивка [8, 12], Ю.О. Лупенка [8], М.Й. Маліка [8, 12], О.І. Павлова [7], І.В. Прокопи [9], П.Т. Саблука [10], М.С. Тетаревської [15], В.В. Юрчишина [16] та інших.

Мета статті – обґрунтувати сутність проблем формування соціально-економіч-

© В.П. Рябоконт, 2015

них умов розвитку українського села, охарактеризувати причини його занепаду, визначити шляхи відновлення і збереження сільської поселенської мережі.

Виклад основних результатів дослідження. Соціально-організаційною формою історичної появи, формування й розвитку селянства під впливом значних змін у сукупності багатьох природних і суспільних чинників є українське село, яке характеризується територіальним розселенням самобутнього населення з відображенням певних особливостей соціально-побутових умов та традицій. Сільські жителі у переважній більшості мешкають відособлено в оселях сімейної забудови, розташованих у поселенській мережі.

Формування соціально-економічних умов розвитку села разом з організаційно-технологічними особливостями аграрного виробництва, в якому основним засобом є земля, а предметом праці – сукупність сільськогосподарських культур і видів продуктивних тварин, створюють специфічний спосіб життя сільського населення держави, що знаходиться в основі організації аграрного виробництва як сектора господарського комплексу країни.

Аграрний сектор є однією з найважливіших складових економіки. Він забезпечує продовольчу безпеку держави, формує 18,5% валового внутрішнього продукту, посідає значне місце у товарній структурі експортних поставок. При цьому слід враховувати, що сільське господарство активно впливає на розвиток інших важливих галузей, які виготовляють для цієї сфери суспільної діяльності та країни засоби виробництва і споживають продукцію аграрної сфери як сировину.

На початок 2014 року нараховувалося 27 385 сільських населених пунктів. Чисельність сільського населення становила 14,1 млн осіб, або 31,0 % від усього наявного населення. Серед сільського населення 3,6 млн – це працюючі, причому 54,8% із числа зайнятих працювали за межами свого населеного пункту, з них 67,1% – у містах і селищах міського типу. Причому з 2005 року на 119,0 тис. осіб, або в 2,4 раза, збільшилася чисельність працюючих за кордоном –

усього 205,2 тис. осіб. Фактично ця цифра набагато більша. За місцем реєстрації проживання працює 1,6 млн сільських жителів, з них 35,3% зайняті у сільському господарстві, мисливстві та пов'язаних з ними послугах. Серед населення працездатного віку 2,9 млн осіб не працювали і не навчалися. В особистому селянському господарстві зайнято 3,2 млн осіб, що на 26,9 % більше проти 2005 року.

Таке становище пояснюється, передусім, труднощами із працевлаштуванням. Із року в рік знижується трудова зайнятість на селі. Так, з 2000 по 2013 рік чисельність найманих працівників у сільському господарстві скоротилася з 2,7 млн до 661,4 тис. осіб.

Важливим чинником, який впливає на зайнятість у сільській місцевості, є наявність господарюючих суб'єктів. Водночас у понад третині населених пунктів (34,2%) відсутні будь-які суб'єкти господарської діяльності. Нинішній стан українського села, його соціально-економічної інфраструктури, культурно-побутові умови населення, рівень оплати праці потребують здійснення невідкладних і разом із тим радикальних організаційно-економічних, техніко-технологічних, а також політично-правових державних заходів, спрямованих на докорінні зміни у розвитку сільської поселенської мережі, на цілковиту перебудову у свідомості суспільства ролі та значення сільської категорії населення як у сучасній, так і в стратегічній перспективі формування високоцивілізованої держави.

У виробничій сфері України спостерігається досить стрімка тенденція до деіндустріалізації сільського господарства. Основні засоби галузі з 2000 по 2013 рік зменшилися на 23,1%. Частка інвестицій у сільське господарство в господарському комплексі країни скоротилася з 1990 по 2013 рік на 14,2%. Забезпечення аграрного виробництва машинно-тракторним парком не перевищує 45-50% потреби. До того ж понад 90% технічних засобів потребує невідкладної заміни внаслідок їх фізичної зношеності. Усе це призвело до того, що виробництво сільськогосподарської продукції у 2013 році порівняно з 1990-м зменшилося на 10,6%, а в сільськогосподарських підприємствах – у

півтора раза. При цьому значно знизився рівень споживання основних видів продукції на душу населення. Так, якщо у 1990 році споживання м'яса й м'ясопродуктів на одну особу за рік становило 68,2 кг, молока і молочних продуктів – 373,2, риби та рибних продуктів – 17,5, хлібопродуктів – 141,0, цукру – 50,0 кг, то у 2013 році ці показники становили – відповідно 56,1; 220,9; 14,6; 108,4; 37,1 кг.

На селі спостерігається втрата економічного інтересу сільських товаровиробників. Протягом тривалого періоду середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві залишається найнижчою з усіх галузей національного господарства. У 2013 році середньомісячна номінальна заробітна плата в сільському господарстві становила 2340 грн, або 71,6 % від заробітної плати в цілому по країні, 62,1 – від промисловості, 68,4 – від транспорту, 37,3% – від фінансів і страхової діяльності.

Аналіз переконливо доводить, що впродовж тривалого періоду відбувається деградація українського села, поглиблюється негативна демографічна його ситуація, щорічно зникають із карти держави сільські поселення. Так, тільки з 2005 по 2013 рік кількість сільських населених пунктів зменшилася на 962 од. Із загальної кількості сільських населених пунктів не мали населення й не були зняті з обліку: у 2001 році – 151, 2005-му – 227, 2013 році – 369 сіл. У переважній більшості сіл культурно-побутові умови не відповідають сучасним вимогам цивілізованого суспільного буття. Це стосується рівня забезпечення сільських жителів житлом, послугами медичного обслуговування, комунальної сфери, дитячими, освітянськими, культурними закладами, засобами дорожнього сполучення.

Зокрема, істотного поліпшення потребують житлові умови сільського населення: 14,3% житлових будинків побудовано до 1943 року, 50,6 – у період із 1944 до 1970 року, 27,4 – із 1971 до 1990 року й тільки 7,7% сільського житла споруджено за останні 24 роки. Лише 37,4% будинків побудовано з цегли, решта – з недовговічних матеріалів, дахи 37,2 тис. будинків вкриті соломою, очеретом і толем; 5,7% будинків

(336,7 тис.) використовувалися сезонно, а 602,6 тис. – пустували, що порівняно з попереднім обстеженням (2005 р.) більше – відповідно на 10,1 та 20,8%. Скорочення будівництва житла пояснюється не тільки складнощами в забезпеченні забудовників будівельними матеріалами, підвищенням цін на них, а, передусім, зниженням рівня життя сільського населення.

Для подальшої активізації індивідуального будівництва на селі необхідно створити відповідні передумови, основними серед яких є формування контингенту потенційних забудовників, гарантоване забезпечення їх матеріалами, послугами транспорту і спеціальними будівельними бригадами. Потребують вирішення питання надання індивідуальним забудовникам пільгових довгострокових державних кредитів, як це передбачено чинним законодавством. Залишається нерозв'язаною проблема побутового облаштування сільського житлового фонду. Лише 38,5% будинків мають центральне опалення, 26,3 – водопровід, 22,4 – каналізацію, 12,2 – гаряче водопостачання, 52,9 – користується природним, 30,5% – скрапленням газом. За даними обстеження 112,4 тис. жителів 442 населених пунктів користуються привізною водою, найбільша кількість таких пунктів у Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій областях.

У 6,7 тис. сільських населених пунктів із чисельністю жителів 2,2 млн осіб відсутні дороги з твердим покриттям, причому 661 сільський населений пункт знаходиться від таких доріг на відстані більше 10 км. Твердим покриттям забезпечено 47,8% сільських вулиць, а освітленням – лише 22,0% із них.

Економічна криза стала також причиною значного руйнування мережі культурно-побутових закладів сільської соціальної інфраструктури, об'єктів освітянського, лікувально-оздоровчого та спортивного призначення. У 66% сільських населених пунктів відсутні дошкільні дитячі заклади, у 55,6% населених пунктів, які мають дітей віком 7-16 років, – шкіл. Причому 60,5% сільських населених пунктів, які не мають дошкільних дитячих закладів і 67,0% пунктів, в яких відсутні школи, знаходяться на відстані відповідно від 3 до 10 км від населених пунк-

тів, де ці заклади є. За останні дев'ять років на 11,7% скоротилася кількість діючих за призначенням шкіл. Що стосується охорони здоров'я, то 27,0% сільських населених пунктів не мають лікувальних закладів та пересувного обслуговування, 35,5% – знаходяться на відстані від 3 до 10 км, де такі заклади є. Станом на 1 січня 2014 року в сільських населених пунктах діяла 221 лікарня, 13,5 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів, що менше проти 2005 року – відповідно на 519 і на 1,2 тис; 18,8% лікарень, 21,8 – амбулаторій, 22,2 – фельдшерсько-акушерських пунктів, 9,7% станцій швидкої допомоги потребують капітального ремонту.

У сільських районах практично відсутня служба швидкої допомоги, не розвинена мережа аптек та аптечних кіосків, а у діючих – різко зросли ціни на ліки, заклади не укомплектовано медичним персоналом, передусім через незадовільні матеріальні й побутові умови. Забезпеченість сільських жителів лікарями в 1,5-2 рази нижча, ніж міських. Навантаження на одного дільничного лікаря на селі становить 4-5 тис. жителів проти 1,5-1,7 тис. осіб у місті. Все це негативно впливає на організацію забезпечення охорони здоров'я селян і є однією з причин того, що, починаючи з 1990 року, щорічний коефіцієнт смертності на 1000 наявного населення у сільській місцевості фактично на понад п'ять пунктів вищий, ніж у міській місцевості.

Не відповідає сучасним вимогам також матеріально-технічна база культурних установ, через низький платоспроможний рівень селян у більшості з них втрачено інтерес до існуючих форм проведення дозвілля й відпочинку. У зв'язку з цим, а в основному через відсутність необхідного фінансування, почався процес скорочення мережі клубів, будинків культури, бібліотек і кіноустановок. Порівняно з 2005 роком кількість населених пунктів, на території яких знаходилися клуби й будинки культури, бібліотеки, кіноустановки, зменшилася – відповідно на 1,3, 2,8% і майже втричі. Серед усіх сільських населених пунктів не мають клубів та будинків культури 42,3%, бібліотек – 49,1%. Крім того, потребують капітального ремонту 40,2% клубів і будинків культури, 22,9 – бібліотек, 19,2 – кіноустановок, від-

повідно 4,5; 1,2 та 1,2% знаходяться в аварійному стані.

Багато нерозв'язаних проблем також у сфері побутового обслуговування сільського населення. Нині перелік побутових послуг налічує понад 800 видів. Проте із 36 основних видів послуг жителям села надається лише п'ять-сім. Останніми роками спостерігається тенденція до згортання сільської мережі побуту. Станом на 1 січня 2014 року 99,3% населених пунктів не мають будинків побуту, 99,3 – комплексних приймальних пунктів, 98,0% – інших підприємств служби побуту. Внаслідок некерованого та стихійного проведення реформ у сфері побуту, а також передачі підприємств служби побуту до комунальної власності, обсяг надання послуг населенню різко зменшився. Мають місце й певні зміни в її структурі. Стимульним фактором розвитку служби побуту на селі є слабка матеріально-технічна база, низька забезпеченість кваліфікованими кадрами; 13,6% будинків побуту потребують капітального ремонту, із них – 50,0% у Чернігівській, 40,0 – у Дніпропетровській, 33,3% – у Сумській, а в Тернопільській, Херсонській, Рівненській областях – відповідно 42,9; 25,0; 18,2% будинків побуту знаходяться в аварійному стані.

Значно відстають від існуючих потреб і темпи розвитку торгівлі в сільській місцевості. Торговельна мережа представлена в основному дрібними магазинами з обмеженим асортиментом продовольчих та промислових товарів; 30,1% сільських населених пунктів не мають стаціонарних торговельних закладів, майже 16% розташовані в пристосованих приміщеннях, 2,8% потребують капітального ремонту.

Отже, нинішній соціальний стан українського села знаходиться в критичній фазі, яка тягне за собою дестабілізацію всього господарського комплексу. Основними причинами такого стану є недостатня увага державних органів влади до проблем села, розвитку сільських територій, повільного, а в ряді випадків незадовільного проведення реформування аграрного сектору.

Практично зруйновано організаційний механізм державного інвестування розвитку соціальної інфраструктури на селі. Бюджет-

ні асигнування на утримання закладів соціальної сфери у сільських поселеннях значно скоротились і не забезпечують їхнього нормального функціонування. При цьому спостерігається значна нестача виділених у бюджеті коштів на соціальний розвиток сільських населених пунктів. Із передачею об'єктів соціальної сфери на бюджетне фінансування місцевих органів самоврядування ситуація не змінилася - у них відсутні для цього кошти. Водночас переважна більшість нових організаційно-правових формувань, фактично усі агрохолдинги, самоусунулися від фінансування соціальної сфери села.

Для здійснення заходів щодо відродження й розвитку українського села, насамперед, необхідно подолати нинішній стан у соціальній інфраструктурі та головне — усунути причини, які зумовили її занепад. Тут важливого значення набуває досягнення збалансованих міжбюджетних відносин, поєднання виділення фінансових ресурсів із державного бюджету й коштів із місцевих бюджетів. Причому необхідно досягти таких обсягів асигнування, які забезпечать усі потреби розвитку соціальної інфраструктури на селі. Для цього потрібна реальна підтримка держави щодо бюджетного інвестування відновлення та розвитку соціальної сфери на селі в обсягах, передбачених Законом України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві".

Подальший розвиток галузей соціально-культурного й побутового призначення потребує створення нових формувань, які б певною мірою забезпечували сільське населення соціальними послугами у ширшому асортименті та якості. Формування й ефективне використання системи організаційно-економічних форм і методів відтворення умов життя сільського населення повинно стати складовою частиною аграрної політики держави.

На сучасному етапі чітко окреслюються дві тісно пов'язані проблеми — з одного боку, в українському селі назрів до виконання великий обсяг організаційно-економічних заходів та матеріало- і трудомістких робіт, спрямованих на створення й розвиток високопродуктивного сільського господарства на засадах докорінної

соціально-економічної перебудови українського села; а з іншого боку, на селі є в наявності великий трудовий потенціал, не зайнятий продуктивною працею. Значна його частина, як уже було сказано, в пошуках зайнятості та заробітку для існування емігрує в інші країни.

Назріла реальна доцільність створення із числа безробітних сільських жителів працездатного віку, в основному в районних територіальних межах, громадських трудових виробничих кооперативів для здійснення комплексу будівельно-монтажних й інших видів робіт по будівництву мережі сучасних доріг, виробничо-технологічних комплексів у суспільному секторі аграрного виробництва, об'єктів соціально-культурного призначення, а також різних господарських приміщень і споруд для приватних формувань та господарств населення, широкого надання комунальних послуг селянам. Створення і діяльність громадсько-виробничих кооперативів можливі за істотної підтримки держави та банківської системи фінансування цих формувань. Однією з важливих умов успішного функціонування сільських кооперативних структур є забезпечення високої оплати праці їхніх членів, не нижче рівня оплати кваліфікованих робітників провідних промислових галузей. Беручи до уваги великий обсяг різновекторного характеру будівельно-монтажних й інших видів робіт у системі громадської кооперації, слід мати проектно-архітектурні структури для розробки проектів створення господарсько-соціальних агромереж.

Кооперативна форма організації соціально-економічної перебудови і розвитку українського села має стати пріоритетним напрямом нової аграрної політики держави, важливим засобом подолання безробіття сільського населення, значного підвищення його добробуту та культурно-побутового рівня. З цією метою в кооперативній системі необхідно організувати постійно діючу школу підготовки кваліфікованих працівників масових робітничих професій, з яких у перспективі формувати спеціалізовані холдингові компанії. В їх складі слід створювати проектно-конструкторські фірми для здійснення виваженої будівельно-технологічної політики на селі. В державі

назріла невідкладна проблема створення сільськогосподарської будівельної індустрії, яка б могла поставляти селу сучасні будівельні конструкції й матеріали.

Важлива роль і значення українського села у стабілізації економіки країни потребує розроблення на державному рівні стратегії перспективного розвитку всієї сільської території з визначенням пріоритетних галузей, переведення агропромислового виробництва на інноваційну модель.

Беручи до уваги різновекторний характер діяльності громадських виробничих кооперативних формувань, їх доцільно об'єднати на рівні держави в кооперативний союз, створивши центральний відомчий розпорядчо-управлінський орган. В його функції слід включити розроблення стратегії розвитку сільських територій, проектів створення матеріально-технічної бази, визначення загальної потреби матеріальних ресурсів.

Уже нині в країні дедалі більшого розвитку набувають процеси, пов'язані з формуванням суспільного усвідомлення об'єктивної необхідності соціально-економічної й техніко-технологічної перебудови українського села, його аграрної сфери виробництва у пріоритетну галузь господарського комплексу країни. Варто зазначити, що у різний час здійснено ряд спроб щодо опрацювання організаційно-економічних програм відродження та розвитку українського села й сільськогосподарського виробництва. Проте їх основні положення, як і ряду законодавчих та нормативних актів, здебільшого залишилися не реалізованими.

Враховуючи надзвичайно велике значення селянства й роль аграрної сфери виробництва у забезпеченні людської спільноти високоякісними харчовими продуктами, розвиток визначальних факторів життєдіяльності людей об'єктивно потребує постійного відтворення належних умов для їхнього ефективного функціонування. Нині це стає важливою складовою стратегії формування нової державної аграрної політики в Україні. Основна її сутність повинна бути спрямована на законодавче схвалення та організацію практичного здійснення глибокої перебудови українського села у напрямі створення і розвитку пріоритетної сфери за-

безпечення всіх жителів країни високоякісними продовольчими ресурсами та переробної промисловості сировиною, входження її в число провідних держав із формування продовольчого достатку населення.

За цих умов важливим перспективним напрямом розвитку сільських територій має стати створення агломерацій як нових соціально-економічних формувань, у яких тісно поєднуються організаційно-технологічна діяльність сільських поселень у зоні виробництва сільськогосподарської продукції, організації її заготівлі, транспортуванні й зберіганні зі сферою промислової переробки, випуску та реалізації готових до споживання харчових продуктів. Тут особливого значення набуває створення в межах конкретної поселенської структури соціально-побутової зони, де розміщуються ко-теджний житловий фонд, повний набір необхідних об'єктів соціальної інфраструктури — дошкільні, шкільні, медично-оздоровчі заклади, торговельні, побутові, обслуговуючі, спортивно-розважальні, інші організації.

В агломераційних структурах потрібно створити належні умови для організації виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, її безвідходної переробки для випуску високоякісних продовольчих товарів. Разом з тим слід передбачити забезпечення комфортних умов праці й відпочинку всіх працюючих та їхніх сімей.

Формування нових територіально-поселенських агломерацій повинно здійснюватися на засадах застосування перспективних матеріально-ресурсних засобів й інноваційних технологій. У зв'язку з цим необхідне поглиблення теоретико-методологічних досліджень створення і функціонування агропромислово-соціальних агломерацій, розробки проектів практичної реалізації виробничо-соціальної перебудови українського села.

Аналіз історизму становлення й розвитку агропромислового виробництва, формування та розвитку сільської поселенської мережі, її соціального наповнення є підставою для обґрунтування на довготривалий період перспективних напрямів докорінної перебудови цієї надзвичайно важливої сфери суспільного буття. Державна аграрна політика й здійснення аграрної реформи може мати успіх і привести до позитивних результатів

тільки за обставин розв'язання соціальних проблем на селі, створення реальних умов для істотного поліпшення життєвого рівня населення. Разом із тим визначальним у розвитку соціальної сфери, важливим джерелом забезпечення істотних змін у соціальних умовах працівників села, безперечно, є розвиток виробничої сфери, створення конкурентоспроможного високоефективного аграрного виробництва. Основною сутністю визначення стратегії розвитку агропромислових галузей як складових господарської системи країни повинен бути комплексний характер розв'язання економічних і соціальних проблем. Їхня важливість потребує розв'язання не в черговому порядку – спочатку економічні, а потім соціальні, а вимагає надати кожній із них пріоритетного значення, при цьому позачерговість здійснення відповідних заходів протягом довготривалого часу.

Висновки. Формування соціально-економічних умов розвитку українського села на сучасному етапі вимагає посилення ролі держави в системі аграрних відносин, яка визначається, передусім, проведенням ефек-

тивної аграрної політики, яка є потужним чинником не тільки економічного, а й соціального розвитку сільської поселенської мережі. Проте відсутність саме такої ефективної аграрної політики, незадовільні умови праці та побуту селян негативно впливають на поселенську мережу і потребують обґрунтованого визначення стратегічних напрямів функціонування соціальної сфери й удосконалення економічного механізму регулювання її розвитку. Насамперед це стосується формування повноцінного життєвого середовища, забезпечення економічних і соціальних інтересів сільського населення, комплексного розвитку сільських територій. Важливо також створювати умови для зупинення спаду та забезпечення нарощування обсягів виробництва, відновлення внутрішнього і зовнішніх ринків продовольства, прискорення соціально-економічних перетворень на селі. Державна аграрна політика повинна бути спрямована на переоцінку ролі села й сільського господарства в економічному розвитку, підвищення ролі та значимості сільських територій у житті суспільства.

Список використаних джерел

1. Булавка О.Г. Соціальна паспортизація сіл України – основа розвитку сільських територій / О.Г. Булавка // Економіка АПК – 2013. – №2. – С.78.
2. Важинський Ф.А. Сільський розвиток / Ф.А. Важинський // Наук. вісн. НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.5.
3. Васильківська К.В. Соціально-економічні аспекти розвитку сільських територій / К.В. Васильківська // Регіональна економіка. – 2009. – №2. – С. 142–148.
4. Гнибіденко І.Ф. Сільська соціальна інфраструктура: аспекти розвитку та зайнятості населення / І.Ф. Гнибіденко // Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – К., 2003. – 54 с.
5. Дієсперов В.С. Сільські території як об'єкти організації економічної діяльності / В. С. Дієсперов // Економіка АПК. – 2014. – № 5. – С. 56-64.
6. Ігнатенко М.М. Соціально-економічний розвиток сільських територій: моногр. / М.М. Ігнатенко. – Херсон: Айлант, 2010. – 238 с.
7. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : моногр. / О.І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
8. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем; за ред. Ю.О. Лупенка, М.Ф. Кропивка, М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 40 с.
9. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І. Прокопа // Економіка України. – 2007. – № 6. – С.50–59.
10. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П.Т. Саблук // Вісн. аграр. науки. – 2006. – № 5. – С. 21–23.
11. Славкова О.П. Розвиток сільських територій: теорія, методологія, практика : [монографія] / О.П. Славкова. – Суми : [Сум. нац. аграр. ун-т], 2010. – 330 с.
12. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент): моногр. / М.Й. Малік, М. Ф. Кропивко, О.Г. Булавка; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 642 с.
13. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. зб. – К., 2014.
14. Статистичний щорічник України за 2013 рік. – К.: ТОВ Вид-во "Консультант", 2014.
15. Тетаревська М.С. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення: моногр. / М. С. Тетаревська. – Одеса: ВМВ, 2007. – 298 с.
16. Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні / В.В. Юрчишин; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ". – К., 2013. – 424 с.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2015 р.

*